

ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА РОЗВИТКУ ЖИТЛА НА ДОНБАСІ

Л.О.Краснопьорова

АНОТАЦІЯ

У статті автор характеризує зміни житла на Донбасі. Робиться аналіз функцій оселі та її ролі в житті людини. З найдавніших часів описується вигляд домівок та їх значення для населення регіону. В роботі аналізуються зміни, які відбувалися в житловому будівництві з часів початку освоєння природних копалин краю до радянського періоду.

Ключові слова: житло, будівництво, Донбас, функції житла, розвиток житла.

Людина і житло нерозривно пов'язані протягом усієї історії. З плином часу змінювалися уявлення людей про помешкання та, власне, форми житла. Можна говорити про те, що житло певною мірою відображає рівень розвитку суспільства, матеріальне забезпечення людей, науково-технічний рівень країни. Цей процес потребує всебічного вивчення. Житло вивчалось крізь призму архітектури, етнографії, кліматології та інших наук. Але особливо актуальне вивчення осель крізь призму історії, адже так, можна комплексно проаналізувати зміни в житловому будівництві. Визначне місце в даному контексті посідає історична спадщина на Донбасі. Так як цей регіон має свою специфіку в межах України.

Історіографічну базу дослідження можна розподілити на дві групи: праці загального характеру та роботи, в яких започатковано вирішення питання. До першої групи належить праця А.І. Станіславського [1]. До другої групи можна віднести колективні монографії «Історія робочих Донбасу» [2], доробки М.П. Приходька [3], С.К. Килессо., В.П. Кишканя, В.Ф.Петренко [4]. В розвідці «Житло робітників Донбасу» подається етнографічне дослідження житла робітників Донбасу. У монографії «Історія робочих Донбасу» в рамках характеристики матеріального забезпечення робітників робиться огляд житлової ситуації. В праці «Донецьк. Архітектурно-історичний нарис», представлена історична ретроспектива розвитку житлового будівництва міста Донецьк. Отже, можна констатувати, що дана тема не була предметом окремого дослідження.

Метою роботи є створення історичної ретроспективи розвитку житла на Донбасі. Беручи до уваги, що на житлове будівництво та на зміни форм осель впливало безліч факторів автор не претендує на вичерпний аналіз. Деякі питання розглянуті побіжно та можуть бути предметом окремого наукового дослідження.

Джерельну базу дослідження складають матеріали подвірного перепису 1923 р., опубліковані рішення партійних та владних органів СРСР, а також документи Центрального державного архіву вищих органів влади, Державного архіву Донецької області, Державного архіву Луганської області.

Житло відіграє величезну роль в житті людини. Для того, щоб більш наглядно охарактеризувати зміни у житлі в історичному контексті, коротко розглянемо основні функції, які воно виконує. Однією з основних функцій є захисна. Домівка захищає

людину від холоду, спеки, природнокліматичних явищ. Наступне призначення оселі – господарське. У помешканні виконуються різноманітні індивідуальні роботи, готується їжа, ремонтується одяг і т.п. Ще одна функція – культурно-естетична. Мається на увазі, архітектурне оздоблення та внутрішній вигляд, що впливають на естетичне, емоційне сприйняття людини. Житло виступає в ролі місця для відпочинку та сну. Будинок також виконує санітарно-гігієнічну функцію. Так як, у ньому проводяться відповідні процедури. І наостанок, можна виділити функції: соціальну (житло в ролі соціального блага) та економічну (житло виступає як товар). З вищесказаного бачимо, що кількість функцій, які виконує житло величезна. І виходячи з цього, зрозуміло, що людина завжди мала потребу в домівці і житло займає одну з ключових позицій в життєзабезпеченні людини.

На будівництво осель впливають безліч факторів: природнокліматичні, географічні, соціальні, політичні, спосіб ведення господарства і т.п.

Процес розвитку житла можна гарно проілюструвати на прикладі Донбасу. Постійне населення регіону сформувалося доволі пізно, і з відкриттям корисних копалин та стрімким ростом промисловості, край доволі скоро був заселений. Швидке освоєння регіону нерозривно пов'язане з необхідністю будівництва житла.

Численні археологічні розкопки на території Донбасу говорять про те, що цей регіон був заселений в давні часи [5].

Найдавніше населення Донеччини споруджувало примітивне житло, яке захищало від вітру та опадів. В палеоліті люди будували круглі будинки-напівземлянки з кісток мамонтів [6]. Залишки таких домівок збереглися донині. Житло давніх людей слугувало для задоволення первинних потреб і виконувало елементарну захисну функцію.

З XXV ст. до н.е. до X ст. до н.е. на Донбасі було насипано безліч курганів. За способом погребіння археологи поділяють їх на три культури: давньоамна, катакомбна, зрубна. Було розкопано багато поселень зрубної культури. Залежно від місця розселення відрізнялося і будівництво житла. На півдні регіону будувалися напівземлянки, облицьовували їх кам'яними плитами, а наземну частину будували з земляних цеглин. Дах покривався очеретом і тримався на кількох колодах. На півночі будували напівземлянки, що заглиблювались на 1-1,2 метра. Виготовляли дерев'яні стіни, а дах тримався на важких колодах. Житло інколи розділяли на кілька камер, а в центрі споруджували відкриті вогнища [7]. Взимку в будинках плавили бронзу. Можемо говорити про те, що люди почали використовувати помешкання для господарської роботи.

В IX ст. до н.е. в донецьких степах з'являється перший кочовий народ – киммерійці. VII ст. до н.е. - VIII ст. – це період, коли територією Донбасу мандрували племена скіфів, сарматів. Характерною особливістю їхнього життя було ведення кочового господарства, і, як результат, відсутність стаціонарних жител. Домівками кочових племен були вози, що покривалися зверху повстяним шатром.

IV- VII ст. – період відомий, як епоха Великого переселення народів. У цей час степами кочували готи, гуни, болгари. На півночі, в межах лісостепу проживали представники пенківської археологічної культури. Вони вели осілий спосіб життя і будували, в якості домівок, напівземлянки з дерев'яними стінами. Всередині влаштовували піч-кам'янку або вогнище [8]. У VIII-IX ст. на Донбасі з'являються кочові тюркомовні племена. Першим значним народом були печеніги. Вони не мали довготривалих стоянок. Їхнім житлом слугували легкі юрти. Печенігів змінили торки, а їх, в XI ст. половці. Половці були кочовим народом, але взимку вони влаштовували стоянки. Ці сезонні поселення склалися з юрт та кибиток.

Наступні століття позначились в історії краю монгольськими завоюваннями та турецько-татарською агресією.

Епоха великих переселень народів, монголо-татарські завоювання негативно позначились на залюдненні Донбасу. Формування постійного місцевого населення Донеччини почалося в XVI ст. Найбільш ранньою формою осілости можна назвати Святогірський монастир [9]. Але монастир мав специфічне житло. Святогірські монахи мешкали у видовбаних печерах.

Важливу роль в заселенні «Дикого поля» відіграли запорізькі та донські козаки. Вони створювали зимівники, які пізніше переросли в більші поселення. В місцевості, де був ліс будувались дерев'яні хати, або хати з хмизу, що обмазувався глиною з двох сторін і покривалися очеретом чи соломою. Відхідники-риболови проживали в землянках і напівземлянках, а також в курінях. Сільське населення проживало в зрубних хатах [10].

В другій половині XVII ст. та на початку XVIII ст. на півночі Донеччини будуються міста (Соляне, Райгородок, Бахмут). Це пов'язано з освоєнням природних багатств краю, а найперше, солі. Домівки міських жителів були дерев'яними, з земляною підлогою. Вони обігрівались кам'яними печами.

В 1721 р. Г.Г. Капустін, що очолював експедицію Бергколегії відкрив на території Донбасу родовище кам'яного вугілля. Це поклато початок вугільному освоєнню регіону. Наприкінці XVIII ст. були відкриті перші рудники. Навколо них утворювались робітничі поселення. У другій половині XIX ст. на Донбасі виникло чимало індустріальних поселень (Макіївка, Юзівка, Краматорськ, Єнакієве, Дружківка, Костянтинівна, Алчевськ та ін.). Отже, зведення поселень в цей період було обумовлено, головним чином, будівництвом та розвитком промислових підприємств. Робітники проживали у жилих казармах чи бараках, що будували власники підприємств для робітників, в халупах, саманних «мазанках» або землянках та т.п. Більшість працівників самі будували собі житло. Ці оселі не мали елементарного благоустрою. Всередині і назовні помешкання перебували в жахливих санітарно-гігієнічних умовах. Житло освітлювали каганцями [11]. Була катастрофічна нестача питної води. В той же час, наприклад в Юзівці, для кваліфікованих, а особливо іноземних працівників, облаштовували комфортні будинки-котеджі. Ці оселі були електрифіковані, оснащені водогоном, а прилеглі території були озеленені, мали дороги та тротуари. Більш високооплачувані робочі могли дозволити собі будувати будинки з фундаментом та кам'яним цоколем, оселі мали долівку. Отже, в дореволюційний період житлове питання для більшості населення Донбасу стояло вкрай гостро. В XIX ст. помешкання дуже яскраво відображало соціальний стан людей. Якщо житло робітників, як і в попередні часи, виконувало лише елементарні захисну та господарську функції, то оселі кваліфікованих працівників відповідали часу. Вони виконували вже й культурно-естетичну роль. Краще були справи з житлом у сільського населення та жителів міст, які формувались у більш ранній період, і не були прив'язані до промислових об'єктів. Можна говорити про те, що в наступний, радянський період, фактично потрібно було заново будувати житло для робітників і реконструювати міста. Це пояснюється тим, що ті помешкання, що були, не відповідали ніяким елементарним умовам життя і, в принципі, йшли врозріз ідеології нової держави.

У перші післяреволюційні роки житлова ситуація почала потроху змінюватись. Навколо нових підприємств створювались поселення, де будувались будинки для сімейних та гуртожитки для несімейних робітників. За даними суцільного подвірного перепису 1923 року лише 4,1 % поселень мали водогін, складна ситуація була і з колодязями [12]. За матеріалом стін будинки можна поділити на кам'яні, дерев'яні, змішані, виготовлені з хмизу. Не дивлячись на те, що на півночі регіону є ліси, на півдні було побудовано більше дерев'яних домівок. Це пояснюється тим, що на півдні через наявність великих слобод будувались помешкання селянського типу з дерева. Щодо етажності, то дво- та триповерхові будинки складали виключення [13].

До середини 1930-х років змінюється спосіб будівництва будинків. У 1936 р. РНК СРСР і ЦК ВКП (б) «Про покращення будівельної справи і здешевлення будівництва» [14]. Цим документом вказувалась необхідність переходу до великоблочного будівництва будинків. Тобто до 1940-х років на Донбасі відбувається перехід до будівництва, більшою мірою, кам'яних будинків, а не дерев'яних. У містах починають зводити кількоповерхове житло. Житловий фонд до 1938 р. у порівнянні з 1913 р. виріс в 4 рази [15]. Але ця кількість житла не задовольняла потреби населення.

Бої на території Донбасу та майже дворічна окупація під час Великої Вітчизняної війни вкрай негативно вплинули на житловий фонд краю. За цей період було зруйновано більше половини осель мешканців Донецької та Луганської областей [16]. Багато міст складалось з руїн. Катастрофічна нестача житла, напівзруйновані приміщення, проживання людей у перенаселених бараках та землянках потребували якнайшвидшого ремонту та будівництва нових осель. Донбас був потужним промисловим центром, тому його відновлення було пріоритетним для держави. У постановах прийнятих у 1943 р. [17], наголошувалось на необхідності відбудови та будівництва житла для робітників та інженерно-технічних працівників регіону. У 1948 р. для Донбасу були розроблені типові проекти житлових будинків. Вони відрізнялися етажністю, внутрішнім пануванням житла, кількістю та типами квартир, системою опалення та водопостачання. До 1950 р. було майже відновлено довоєнний рівень житла в містах та селищах Донбасу [18]. З наступної таблиці видно, що трохи більше ніж 4% осель складали бараки та помешкання в нежилых будівлях.

Таблиця 1.

Міський усупільнений житловий фонд на 1 січня 1951 р. по містах та селищам
(кв. м) [19]

Область	Жилі будинки	Бараки	Житлова площа в нежилых будівлях	Весь житловий фонд
Ворошиловградська	2661466	88407	24794	2774667
Сталінська	5375866	210355	33641	5619862

Велика увага приділялася індивідуальному будівництву. Держава усіляко підтримувала забудовників та надавала позики. У цей період в великих містах Донбасу будують так звані «сталінки». Особливістю квартир у цих будинках є «високі» стелі (в середньому 3 м), 1-4 кімнати, площею від 32 до 104 кв. м, наявність санвузлів та окремих кухонь. Основним матеріалом для зведення цих осель були цегла та шлакоблок. Будувались також гуртожитки для молодих працівників. Не дивлячись на те, що зводилось таке комфортне житло відзначалась величезна його нестача.

Важливим рішенням в сфері житлового будівництва наступного періоду була постанова ЦК КПРС від 4 листопада 1955 р. «Про усунення надмірностей в проектуванні і будівництві» [20]. У середині 1950-х рр. розпочалось будівництво каркасно-панельних будинків. А потім почалось будівництво п'ятиповерхових безкаркасних крупнопанельних житлових будинків - «хрущівок». Це було так зване тимчасове житло для населення на період будівництва якісних та комфортних помешкань. Вони були одно-двокімнатними, з малою площею, низькими стелями. Характерною, також, була маленька площа кухні. В цей же час створюється широка мережа «кулінарій», де господиня могла брати готову їжу і лише розігрівати вдома. Будувалося житло і на селі. Для спорудження будинків використовувались типові проекти. Домівки в робітничих селищах були в основному одно-двоповерхові. В будинках зазвичай не було каналізації, водогону та газу. Отоплювалися вони вугільними пічками. Необхідною складовою робітничого житла був двір. У ньому

розміщувалась «літня кухня», перед будинком, зазвичай, був палісадник. Зведення «хрущівок» стало однією з найуспішніших та наймасштабніших спроб вирішення житлового питання в історії. Протягом другої половини 1950-х років величезна кількість людей переїхала з бараків, нетрів, землянок у комфортне житло призначене для однієї сім'ї.

З 1955 р. почала діяти широка програма газифікації будинків [21].

В червні 1962 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР прийняли постанову «Про подальше покращення побутового обслуговування населення» [22]. У цій постанові було обґрунтовано зв'язок між об'єктивним побутом робітників і продуктивністю праці. Треба сказати, що це перший документ подібного характеру за післявоєнний час.

В цей період з'являються і нові міста, наприклад, такі як Вугледар (заснований 1964 р.), Кіровське (засноване у 1954 р.) та ін. Житловий фонд тільки одного міста Донецьк значно перевищив увесь житловий фонд дореволюційного Донбасу [23]. Незважаючи на те, що було зведено таку велику кількість житла, питання не було вирішене повністю. Усе ще бракувало домівок для населення [24].

Відзначимо, що з 1965 р. в регіоні значно зменшився брак води. До 1970 р. усі домівки були забезпечені електричним освітленням. Досить жваво зростали показники по газифікації. А от каналізаційна мережа не відповідала потребам людей.

Протягом 1960-1970-х рр. змінюється політика в галузі житлобудівництва. Будуються багатоповерхові будинки, оснащені ліфтами, з окремими санвузлами, а також гостинки (малометражні квартири). Що ж стосується масової комплексної перебудови сіл, то про це можна говорити лише з середини 1960-х років [25].

Отже, за радянський період на території Донбасу можемо спостерігати значне поліпшення житлово-побутових умов населення. Вперше в регіоні ставиться питання про комфорт житла. Оселі почали виконувати санітарно-гігієнічну, культурно-естетичну та інші функції. Якщо не брати до уваги рівень забезпеченості населення домівками, то можна констатувати, що житло для простих робітників змінилося на краще, в рази. Будівництво помешкань для населення стало одним з напрямків державної політики і це зіграло одну з ключових ролей в позитивній динаміці житлобудівництва. По суті за сорок років люди перейшли з землянок та халуп в доволі комфортні квартири та будинки. Це, в свою чергу, принесло необхідність зміни пріоритетів з кількісних до якісних показників для житла. Але тут же необхідно уточнити, що перехід до більш якісної забудови відбувся для робочого класу. На селі цей процес затягнувся.

Підводячи підсумки, треба сказати, що Донбас пройшов довгий шлях від примітивних домівок до оснащеного житла. Поступового розвитку помешкань тут спостерігати не можна. Адже довгий час тут не було місцевого осілого населення, а кочовики приходили сюди зі своїми видами домівок. Освоєння природних багатств краю теж не принесло створення тривалої традиції у будівництві житла, тому що жалюгідні умови існування людей не давали змогу створювати оселі, у повному значенні слова. Але це вплинуло на специфіку розвитку краю в радянський період. Також житло робітничої більшості на дореволюційному Донбасі не мало розвитку своєї функціональності. Радянські часи стали переломним періодом у житлобудівництві.

Зважаючи на багатогранність даної теми передбачається подальше вивчення на окремих аспектів, зокрема, висвітлення питання в рамках окремих періодів.

РЕЗЮМЕ

В данном исследовании охарактеризованы основные типы жилья, которые встречались на территории Донбасса. Проанализированы функции, которые выполняло жилище на протяжении всей истории. В работе сделаны выводы относительно изменения жилья в советское время.

Ключевые слова: жильє, строительство, Донбасс, функции жилья, развитие жилья.

SUMMARY

This study describes the main types of housing that met in the Donbass. Analyzed the functions that are performed at home throughout history. In conclusions regarding changes in housing in the Soviet era.

Keywords: housing, construction, Donbass, the function of housing development housing.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Станиславский А.И. Планировка и застройка городов Украины / А.И. Станиславский. – К.: «Будівельник», 1971. – С. 140.
2. История рабочих Донбасса: В 2 т. Т. 1: Рабочие Донбасса в эпоху капитализма и в переходный период от капитализма к социализму / Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.; Акад наук Укр. ССР; Ин-т истории; Ю. Ю. Кондуфор, А. С. Лисянский, В. А. Пирко и др.; Редкол.: С. В. Кульчицкий (отв. ред.) и др. - К.: Наук. думка, 1981. - 326 с.; История рабочих Донбасса: В 2 т. Т. 2: Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму / Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.; Акад наук Укр. ССР; Ин-т истории; А. В. Лихолат, Л. А. Беспалова, В. Ф. Близнюк и др.; Редкол.: А. В. Лихолат (отв. ред.) и др. - К.: Наук. думка, 1981. - 431 с.
3. Приходько М. П. Житло робітників Донбасу [Текст] / М. П. Приходько ; АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії. - Київ : Наук. думка, 1964. - 108 с.
4. Донецк. Архитектурно-исторический очерк / Килессо С.К., Мишкань В.П., Петренко В.Ф. и др. - К.: «Будівельник», 1982. – 152 с.
5. Історія міст і сіл Української РСР : В 26-ти т. Донецька область / Головна редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. ; Ін-т історії АН УРСР ; Редкол.: П. О. Пономарьова (голова) та ін. - К. : Голов. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1970. - С.10-11.
6. История родного края (Часть первая) / А.В. Колесник, В.А. Пирко, С.М. Нестерцова, Е.В. Щербини на. – Донецк: Издательство «Фирма «Кардинал», 1998. – С. 17.
7. Там само. – С. 29-31.
8. Там само. – С. 51.
9. Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / В.О. Пірко / Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – С. 96.
10. История родного края (Часть первая) / А.В. Колесник, В.А. Пирко, С.М. Нестерцова, Е.В. Щербини на. – Донецк: Издательство «Фирма «Кардинал», 1998. – С. 112.
11. Приходько М. П. Житло робітників Донбасу [Текст] / М. П. Приходько ; АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії. - Київ : Наук. думка, 1964. – С.42.
12. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии: (Январь - февраль 1923 г.) / Донецк. губерн. исполнит. комитет Советов раб, крест., красн. и каз. депутатов . – Харьков : Вторая гос. типогр.; Донбасс. Итоги городской переписи: Т. 2 . – 1923 . – С. 11.
13. Там само. – С. 13.
14. <http://istmat.info/node/23205>.

15. Приходько М. П. Житло робітників Донбасу [Текст] / М. П. Приходько ; АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії. - Київ : Наук. думка, 1964. – С.51-52.
16. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО). – ф. 26, оп.2, спр. 852, арк. 78, 81.
17. Постановление государственного комитета обороны, 22 февраля 1943 г. «О восстановлении угольных шахт Донбасса» / КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 7. – М.: Политиздат, 1985. – С. 366-368; Постановление СНК СССР, 21 августа 1943 г. «О неотложных мерах по восстановлению в районах, освобожденных от немецкой оккупации» / Там само. – С. 427-464; Постановление государственного комитета обороны, 26 октября 1943 г. «О первоочередных мероприятиях по восстановлению угольной промышленности Донецкого бассейна» / Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам в 4-х томах. Т. 2. – М.: Госполитиздат, 1957. – С. 802-815.
18. Держархів Донецької обл. – ф. Р-4249, оп. 1 доп, спр. 2171, арк. 7.
19. Таблицю складено на основі: ЦДАВО. – ф. 582, оп. 12, спр. 330, арк. 4.
20. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР, 4 ноября 1955 г. «Об устранении излишеств в проектировании и строительстве» / КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 8. – М.: Политиздат, 1985. – С. 532-536.
21. Держархів Луганської обл., ф. Р-2363, оп.3, спр. 4, 41 арк.
22. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР, 21 августа 1963 р. «Об улучшении бытового обслуживания населения» / Там само. – Т. 10 – С. 270-281.
23. Приходько М. П. Житло робітників Донбасу [Текст] / М. П. Приходько ; АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії. - Київ : Наук. думка, 1964. – С. 55.
24. Держархів Донецької обл. – ф. 326, оп. 12, спр. 179, арк. 80,90.
25. Переустройство сел. Украинской ССР / Под ред. В.П. Скуратовского. – К.: Будівельник, 1981. – С. 3-4.